

Çağatay Türkçesi ile Türkmen Türkçesinin Ortak Söz Varlığındaki Ünlü Değişimleri*

*Vowel Changes in the Common Vocabulary of Chagatai Turkish with Turkmen
Turkish*

Savaş ŞAHİN** – Berkay PEHLİVAN***

Öz

Çağatay Türkçesi, Türk coğrafyalarının geniş bir bölümünü etkisi altına alarak uzun bir dönem boyunca kullanılmış yazı dilidir. Bu yazı dili, tarihte Orta Asya'da inkişaf eden devletlerin resmi dili olarak da kullanılmış, sanatçılar tarafından çok sayıda edebi ürünler ortaya konulmuş ve çeşitli Türk topluluklarını etkisi altına almıştır. Bu Türk toplumlarından biri de Türkmenlerdir. Türkmen Türkçesi, Türkçenin Oğuz grubunun doğu kolunda yer almaktadır. Başta Türkmenistan coğrafyası olmak üzere Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde ve Anadolu'ya uzanan geniş bir coğrafyada konuşulmaktadır. Türkmen Türkçesinin, tarihte Çağatay Türkçesinin yazı dili olarak hâkim olduğu sahada bulunması, iki lehçe arasında art zamanlı bazı ortaklıkların veya farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çağatay Türkçesi ile Türkmen Türkçesi arasında gerek ses bakımından gerekse anlam bakımından Türkçe kökenli çok sayıda ortak sözcük bulunmaktadır. Bu ortak sözcüklerin ünlü sesler bazındaki fonetik değişimlerinin durumu ve Çağatay Türkçesiyle arasındaki fonetik ilişkinin aydınlatılması gerekmektedir. Bu amaçla, Türkmen Türkçesinin standart dilinden hareket ederek Çağatay Türkçesi ile arasındaki ortak söz varlığındaki ünlü değişimleri karşılaştırılarak incelenecektir. Çalışmada ünlü sesler; kalınlaşma-incelme, genişleme-daralma, yuvarlaklaşma-düzleşme biçimlerindeki ses hadiseleriyle birlikte başlıklar altında ele alınacaktır.

* Bu çalışma, Berkay PEHLİVAN'ın Doç. Dr. Savaş ŞAHİN danışmanlığında yürütülen "Türkmen Türkçesi ile Çağatay Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Varlığı" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı; savassahin@akdeniz.edu.tr; Orcid: 0000-0003-4462-9006

*** Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; berkay.pehliwan@outlook.com; Orcid: 0000-0003-1401-0755

Anahtar Kelimeler: Türkmen Türkçesi, Çağatay Türkçesi, ünlü değişmesi, ses değişmesi, Türkçenin söz varlığı.

Abstract

Chagatai Turkish is a written language that has been used for a long period of time by influencing a large part of Turkish geographies. This written language was also used as the official language of the states that developed in Central Asia in history, many literary works were produced by artists and influenced various Turkish communities. One of these Turkish communities is the Turkmen. Turkmen Turkish is located in the eastern branch of the Oghuz group of Turkish. It is spoken in various regions of Central Asia, especially in the geography of Turkmenistan, and in a wide geography extending to Anatolia. The presence of Turkmen Turkish in the area where Chagatai Turkish is dominant as a written language in history has led to the development of some diachronic partnerships or differences between the two dialects. There are many common words of Turkish origin between Chagatai Turkish and Turkmen Turkish, both in terms of sound and meaning. The phonetic changes of these common words on the basis of vowel sounds and the phonetic relationship between Chagatai Turkish should be clarified. In this direction, starting from the standard language of Turkmen Turkish, the vowel changes in the common vocabulary between Chagatai Turkish will be compared and examined. Vowel sounds in the study; sound events in the form of thickening-thinning, expansion-contraction, rounding-flattening, derivation-falling will be discussed under the headings.

Keywords: Turkmen Turkish, Chagatai Turkish, vowel shift, phonological change, vocabulary of Turkish.

Giriş

Söz varlığının, toplumların kültürel özelliklerini ve kimliklerini yansıttasının yanı sıra dilin tarihsel süreci hakkında bilgi vermesi bağlamında da önemli bir yeri vardır. Söz varlığının önemi “Söz dağarcığı, dilin temel söz varlığıyla birlikte uygarlığın ilerlemesiyle ortaya çıkan yeni öğeler ve yeni türetmeleri içine almaktadır (İmer, 1976: 11-12). Maddî ve manevî alanda yarattığı tüm değerleri dille ifade eden toplumlar, dilin söz varlığını kendi kültürel özelliklerine göre şekillendirmişlerdir. Söz varlığındaki değişmeler, sözcüklerin farklı anlamlar kazanması, eski anlamının kaybolması ile görülebildiği gibi aynı zamanda ses değişmeleriyle de görülmektedir.

Geçmişten günümüze toplumların kendi kültürel özelliklerine göre şekillendirmeleri sonucunda dillerin anlam, ses ve biçim özelliklerinin tarihsel süreç içerisinde nasıl bir değişime uğradığını, hangi aşamalardan geçerek günümüze kadar ulaştığını söz varlığı incelemeleri yoluyla gözlemleyebiliriz.

Türkmen Türkçesinin birincil (aslî) uzunlukları korumasıyla ilgili önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Konuyla ilgili Talat Tekin, Türkmen Türkçesi ve Yakutçada birincil uzunlukların korunmasından yola çıkarak Ana Türkçede birincil uzun ünlülerin varlığını ortaya koymuştur. Talat Tekin, çağdaş lehçeler arasında Türkmen Türkçesinin, ilk hecedeki birincil uzunlukları en çok ve iyi koruyan lehçe olduğunu belirtmiştir (Tekin, 1995: 64).

Türkmen Türkçesinin arkaik unsurlar barındırması artzamanlı çalışmaların yapılması gerektiğini göstermektedir. Bu düşünceden hareketle Türkmen Türkçesinin Çağatay Türkçesi ile olan tarihsel ilişkisi ses olayları bakımından karşılaştırılarak incelenmiştir. Çalışmanın hazırlanmasında kaynakçada belirttiğimiz Çağatay Türkçesi metinlerinden faydalanılmış bu kelimelerin Türkmen Türkçesindeki karşılıkları ise Türkmen Türkçesi sözlüklerinden tespit edilmiştir. Çalışmamızda sözcüklerin transkript edildiği biçimlerine sadık kalınmıştır. Bu doğrultuda, Çağatay Türkçesindeki transkriptte *i* olarak aktarılan kapalı *e* sesleri, alındığı kaynaklardaki biçimleri alınmış, *e/i* başlıklarında değerlendirilmiştir. Çağatay Türkçesindeki Türkçe sözcükler, Çağatay Türkçesinin edebi metinleri üzerinden belirlenmiş, bu belirlenen sözcüklerin varlığı Türkmen Türkçesi ile karşılaştırılmıştır. Çağatay Türkçesi ile Türkmen Türkçesi birçok ses benzerliği bulunduğu gibi farklı ses unsurları üzerine durulmuş ve bu ses değişmesinin nedenleri aydınlatılmaya çalışılmıştır.

1. Ünlü Değişmeleri

Dilin yapısı gereği sesler, dil bilgisi birliklerini oluşturmak amacıyla yan yana geldiklerinde zincirleme olarak birbirlerine bağlanırlar. Bu bağlanma sırasında, birleşmenin bazı şartlar altında gerçekleşmesinden dolayı çeşitli ses olayları ortaya çıkmaktadır (Ergin, 2004: 50). Ünlülerde görülen ses olayları, ses birleşmelerinin etkisiyle ortaya çıktığı gibi çeşitli neticelerden dolayı art zamanlı veya eş zamanlı olarak da ortaya çıkmaktadır. Bazı durumlarda bu ses değişimleri, ünlünün ağız içindeki söyleniş biçimine yakın olan ünlüyle olan ilişkisine bağlı olarak gerçekleşmektedir.

Ses değişimleri Türkçede yaygın olarak görülmektedir. Tarihin bir döneminde kullanılan sözcüklerdeki ünlüler, zaman içerisinde kalın ünlünün incelenmesi, ince ünlünün kalınlaşması, dar ünlülerin genişlemesi, geniş ünlülerin daralması, düz

ünlülerin yuvarlaklaşması, yuvarlak ünlülerin düzleşmesi gibi ünlü değişmelerine uğrayabilmektedir.

Çağatay Türkçesi, Arap temelli alfabenin kullanıldığı tarihsel bir yazı dilidir. Arap temelli alfabede ünlülerin yazımı konusunda fonolojik sorunlar bulunmaktadır. Bu fonolojik sorunlardan biri, Çağatay Türkçesindeki temel ünlülerin yazımında her sesin açık biçimde belirtilmemiş olmasıyla ilgilidir. Arap alfabesindeki ye ve vav harflerinin aynı zamanda ünsüz sesleri de karşılması bu belirsizliği oluşturmaktadır.

Çağatay Türkçesinde; beş (beş), tè- (de-), dək (dek), èl (il), èlig (el), èşik (eşik), yèl (yel) vb. kök sözlerde *ي* harfinin kullanılmasıyla ilgili iki ayrı görüş ve aktarım ortaya çıkmıştır. İncelediğimiz kaynaklardaki kimi transkript örneklerinde bu harf *i* olarak aktarılmış, kimisinde bu harfin kapalı e sesi olduğundan hareketle *e* ile aktarılmıştır. Benzer bir durum kağanlık yazıtlarında da bulunmaktadır. Kağanlık yazıtlarında, kapalı e'nin bulunduğu sözcükler *i* ve *e* olarak veya kapalı e sesinin olduğu düşünülerek kapalı e ile gösterilmiştir (Akar, 2023: 5-6). Ali Akar, bu alfabe kaynaklı bu istikrarsızlığın tarihi metinlerde diyalektik bir sorun olarak tartışılmakta olduğunu belirtmiştir.

Diğer yandan Çağatay Türkçesinde kapalı e'nin durumu tam olarak benzer değildir. Yenisey Yazıtları'nda ayrı bir işaretle gösterilen kapalı e'nin bulunduğu sözcükler, söz varlığı bakımından Çağatay Türkçesindeki kapalı e'nin bulunduğu sözcüklerle farklılık göstermektedir. Yenisey Yazıtları'ndaki *beg, er, tebè~tebe* (Şemen, 2016: 942, 950, 970) sözcüklerinin Çağatay Türkçesinde, sözcüklerin ilk hecesinde, kapalı olarak *ي* (y, ı, i, è) ile gösterildiği görülmüştür. Bu sözcükler Türkmen Türkçesinde genellikle açık e ile gösterilmiştir. Bu ses olayının temel nedeninin, Eski Türkçedeki kapalı e sesinin Ana Türkçedeki uzun i sesinin genişleyerek önce kapalı e sesine, daha sonra da açık e sesine değişmesinden kaynaklı gerçekleştiği görüşü olduğu belirtilmiştir (Başdaş, 2006: 93).

Yazımdaki fonetik yetersizlik, Ana Türkçedeki uzun i ünlüsünün genişlemesinden kaynaklı gelişen kapalı e (è) ünlüsünde de görülmektedir. Aynı zamanda başka bir ünlüyü, hatta ünsüzü de gösterebilmektedir. Örneğin (*ي*) harfi i ve e sesini veya y sesini ifade etmek için de kullanılmaktadır. Benzer durum a, e, o, ö, u, ü seslerinin yazımında da bulunmaktadır ancak bu sesleri ayırt edebilmek için bazı yöntemler de bulunmaktadır: Bir ünlünün kalın mı ince mi olduğunu ayırt etmek için ünsüzlerin durumuna bakılmakta, kalın ünsüzlerin bulunduğu sözcüklerin ünlüleri kalın ünlü olarak esas alınmaktadır. Buradaki ince ve kalın ünsüz meselesi tonlu-tonsuz ayrımıyla karıştırılmamalıdır. Köktürk tamgalarında b, d, g, k, l, n, r, s, t, y ünsüzlerinin ince ve kalın olmak üzere iki ayrı yazımı bulunmaktadır (Tekin, 2020: 10-14). Bu ince ve kalın ünsüzlere, Türkçenin tarihi lehçelerinde olduğu gibi çağdaş lehçelerinde de karşılaşılmaktadır. Azerbaycan, Kazak, Karaçay-Malkar vb. çağdaş Türk lehçelerindeki k ve q (*к*) ünsüzlerinin ayrımı, bu ince ve kalın ünsüz meselesine örnektir.

Tarihi metinlerdeki ince ünsüzlerle veya kalınlık-incelik belirtisi olmayan ünsüzlerde bu durum geçerli olmamaktadır. İnce ünsüzlerin bulunduğu bir sözcük

de kalın ünlülü yazılabilmektedir. Bu sözcüklere örnek olarak *aç-* (Çelik, 1993: 446), *boz* (Çelik, 1993: 476). Bu durum, getirilen eklerdeki ince-kalın seslerden veya nazımla yazılan eserlerdeki kafiye uyumundan anlaşılabilir. Buna rağmen yuvarlak ünlüleri ayırt etmek pek mümkün görülmemektedir.

1.1. Kalınlık-İncelik Bakımından Ünlü Değişimleri

Bu ses değişimleri, dilin konumuna göre gerçekleşen değişimlerdir. Dilin, ağız boşluğunun arkasında konumlanmasıyla kalın ünlüler; dilin, ağız boşluğunun önünde konumlanmasıyla ince ünlüler ortaya çıkmaktadır (Vural ve Böler, 2011: 65). Bu nedenle kalın ünlülere, *art damak ünlüleri*; ince ünlülere *ön damak ünlüleri* de denilmektedir.

1.1.1. İnce Ünlülerin Kalınlaşması

İnce ünlülerin (ön damak) kalınlaşmasını (art damak) ifade eder. Tespit ettiğimiz sözcüklerde tam kalınlaşma görülmektedir. Tam kalınlaşma, bir sözcüğün tamamında gerçekleşen kalınlaşmayı ifade etmektedir (Vural ve Böler, 2011: 135).

e/i~a değişmesi: *tiñri* “Tanrı” (BV: 886) ~ *tañrı* “Tanrı” (Kıyasova vd., 2016b: 349). İlk hece *i* (kapalı *e*) ile transkript edilen bu sözcük, Eski Türkçede “*teñri*” olarak bulunmaktadır (Tekin, 2016: 310). Kağanlık yazıtlarında ve Yenisey yazıtlarında *teñri* sözcüğünün ilk hecede kapalı *e*’nin (veya *i*) yazımı biçimi bulunmamaktadır (Tekin, 2020: 173, Şemen, 2016: 971). Bu *e* sesi, daralmaya uğrayarak Çağatay Türkçesinde kapalı *e* sesine değiştiği anlaşılmaktadır. Türkmen Türkçesinde ise daha açık olan *a* ($a < ä < e$) sesine değişmiştir. Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi olarak Oğuz grubunun diğer lehçelerinde de bu ses değişmesi (*tanrı < teñri*) ortaktır (Orucov vd. C. IV, 2006: 265).

tim “damla; damla sesi, damlanın çıkardığı ses” (BV: 883) ~ *damca* “damla” (Kıyasova vd., 2016a: 249). Eski Türkçe döneminde *damla* sözcüğü “*tamız*” ve “*tamızım*” olarak bulunmaktadır (Ertunç, 2022: 57). Altun Yaruk Sudur’da görüldüğü üzere bu sözcük, “*tamızım+ça*” olarak eşitlik hal eki almaktadır (Uçar, 2009: 45, 168). Bu eşitlik halinin kullanımı, Türkmen Türkçesinde yerleşerek “*damca*” olarak yaşamaktadır. Türkmen Türkçesinde görülen bu morfoloji olayı Azerbaycan Türkçesinde de “*damcı*” olarak bulunmaktadır (Orucov vd. C. I, 2006: 528). Bu sözcüğün ilk hecedeki ünlüsü, Çağatay Türkçesinde ünlü daralmasına uğramıştır.

i~ı değişmesi: *cibin* “sinek” (BV: 675) ~ *çıbın* “sivrisinek” (Kıyasova vd., 2016a: 231-232), *tinc/tinç* “dinç” (A:197, FK: 1277) ~ *dınç* “dinlenme

zamanı, tatil; durgun, hareketsiz; rahat” (Kıyasova vd., 2016a: 334), tiñri “tanrı, allah” (BV: 886) ~ tanrı “tanrı” (Kıyasova vd., 2016b: 349).

Türkmen Türkçesindeki *çibin* ve *dinç* sözcükleri, Azerbaycan Türkçesinde *çibin* ve *dinc* (Orucov vd. C. I, 2006: 481, 638), Türkiye Türkçesinde *cibin* ve *dinç* (GTS) olarak ince ünlüdür. Diğer yandan bu sözcükler Kazakçada şibin ve tiñ (Koç vd., 2019: 685, 601), Kırgızcada çımın ve tiñ (Çankaya, 2014: 612, 560), Altaycada çımın ve tiñ (Naskali ve Duranlı, 2019: 79, 207) biçimlerinde kalın ünlü olarak bulunmaktadır. Türkmen Türkçesinin içerisinde düz-dar ünlü barındıran bu sözcüklerde, diğer Oğuz lehçelerinden ayrılarak kalınlaşma özelliği göstermektedir.

tigrü “doğru, yön edatı” (KT: 171) ~ dogrı “doğru, düz, eğri değil; yanlış değil, doğru” (Kıyasova vd., 2016a: 293). Buradaki sözcük, Eski Uygur Türkçesinde tuğuru~toğru~toğrı~tuğru (Caferoğlu, 2015: 243; Wilkens, 2021: 725-726, 754) olarak bulunmaktadır. Sözcüğün kökeni *tog-ur-ru+* eylemiyle ilişkili olduğu düşünülmektedir (Clouston, 1972: 472).

Eski Uygur Türkçesindeki ilk hecedeki yuvarlak ünlünün Çağatay Türkçesinde düz-dar ünlüye değişmesi; Türkmen Türkçesinde ise ilk hecedeki yuvarlak-geniş ünlünün korunması, ikinci hecedeki yuvarlak ünlünün düz-dar ünlüye değişmesi söz konusu olmalıdır.

i~u değişmesi: yimür- “tahrip etmek, viran eylemek” (FK: 1337) ~ yumur- “yıkmaq, viran etmek” (Kıyasova vd., 2016b: 507). Eski Uygur Türkçesinde *yumur-* eylemi “ezmek; hor bakmaq” anlamında bulunmaktadır (Wilkens, 2021: 920). Türkmen Türkçesi, Eski Uygurcadaki buradaki ses özelliğini korumuştur.

ö~u değişmesi: yömrül- “çökmek, harap olmak, yıkılmak” (FK: 1336) ~ yumrul- “çökmek, yıkılmak” (Kıyasova vd., 2016b: 507), yömrü- “tahrip etmek, viran eylemek” (FK: 1337) ~ yumur- “yıkmaq, viran etmek” (Kıyasova vd., 2016b: 507).

ü~u değişmesi: bürke- “sarmak; başına bir şey örtmek; çevirmek” (A: 150) ~ bur- “burmak, dolamak, sarmak” (Kıyasova vd., 2016a: 178), yimür- “tahrip etmek, viran eylemek” (FK: 1337) ~ yumur- “yıkmaq, viran etmek” (Kıyasova vd., 2016b: 507), yömrül- “çökmek, harap olmak, yıkılmak” (FK: 1336) ~ yumrul- “çökmek, yıkılmak” (Kıyasova vd., 2016b: 507), yömrü-

“tahrip etmek, viran eylemek” (FK: 1337) ~ yumur- “yıkma, viran etmek” (Kıyasova vd., 2016b: 507).

Türkmen Türkçesindeki *bur-* eylemi, Divanü Lügati't Türk'te *bür-* “büzmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 607) olarak ince ünlüyle bulunmaktadır ancak bu eylem, çağdaş lehçelerin genelinde kalın ünlüyle bulunmaktadır: Altaycada *bur-* (Naskali ve Duranlı, 2019: 48), Azerbaycan Türkçesinde *bur-* “burmak, kıvırmak” (Orucov vd. C. I, 2006: 363), Gagavuz Türkçesinde *bur-* “burmak; buruşturmak” (Baskakov vd., 1991: 43), Kazakçada *bur-* “burmak, çevirmek” (Koç vd., 2019: 100), Kırgızcada *bur-* “burmak” (Çankaya, 2014: 127), Özbekçede *bura-* “burmak, kıvırmak” (Yusuf, 1993: 213), Yeni Uygur Türkçesinde *bur-* “çevirmek; dolamak” (Necip, 2013: 53), Türkiye Türkçesinde *bur-* “Bir şeyi iki ucundan tutup eksenini etrafında ters yönlere çevirerek bükme” (GTS).

tigrü “doğru, yön edatı” (KT: 171) ~ dogrı “doğru, düz, eğri değil; yanlış değil, doğru” (Kıyasova vd., 2016a: 293). (bkz.: i~ı değişmesi).

1.1.2. Kalın Ünlülerin İncelmesi

Kalın ünlülerin (art damak) incelmesini (ön damak) ifade eder. İncelediğimiz sözcüklerde tam incelme görülmektedir. “Tam incelme, bir sözcüğün tamamında gerçekleşen incelmeyi ifade etmektedir.” (Banguoğlu, 2015: 100).

a~e değişmesi: ana “anne” (BV: 640) ~ ene “anne” (Kıyasova vd., 2016a: 353), savaş “savaş” (FK: 1200) ~ söweş “savaş, cenk” (Kıyasova vd., 2016b: 281).

Türkçede “a” ile “e” arasındaki ses olayları sık görülmektedir. Bu ses değişimleri “a>ä>e” veya “e>ä>a” geçişiyle yaşanmaktadır. Buradaki “savaş” sözü, “sav-” eylemi ile ilişkilendirilmiştir (Akar, 2020: 240) ancak Eski Türkçede bu eylem bulunmamaktadır. Bu sözün Orhun Türkçesindeki *sab* “söz” (Tekin, 2016: 307) ve *söz* “söz” (Tekin, 2016: 308) sözcükleriyle ilişkili olabileceği düşünülmektedir ancak bu iki sözcüğün arasında ilişki açık değildir. *sab* < *sa-* “saymak; söylemek” (Caferoğlu, 2015: 195; Wilkens, 2021: 571) +*b* eylemden ad yapım eki ile türemiş ve “söz” anlamına gelen sözcüğü oluşturmuştur. Clauson, *sa-* eylemini “to count” (saymak) anlamında bulunduğunu belirtmiştir (Clauson, 1972: 781). *sab* sözcüğüne gelen +(X)ş addan kalıcı ad yapma eki ile *savaş* sözcüğü türemiştir. Türkmen Türkçesindeki *söweş* sözünün durumunu aydınlatmak için sözcüğün diğer çağdaş lehçelerdeki durumuna bakılabilir. Kırgızcada *soguş* “savaş, harp” < *sog-*

“dövmek” (Çankaya, 2014: 477-478), Kazakçada *soğıs* “savaş, harp” < *sok-* “vurmak, çarpmak” (Koç vd., 2019: 511-512) sözcükleri bulunmaktadır.

Eski Türkçede de bu eylem benzer anlamda bulunmaktaydı. Clauson bu eylemi *sok-* “to beat, crush” (dövmek, ezmek) olarak, *suk-* eylemini “to insert, thrust in” (içeriye sokmak, içine sokmak) olarak ayırmıştır. Bu ikinci anlamdaki olan sözcüğe Karahanlı Türkçesinden “men anı: evke: suk dum” (I made him enter the house “Ben onu eve soktum”) örneği verilmiştir (Clauson, 1972: 805).

Türkmen Türkçesindeki *söweş* sözcüğünün “dövmek, ezmek” anlamlarındaki *sok-* eyleminden türediği *sok-* > *sog-* > *sow-* > *söv-* olarak geldiği anlaşılmaktadır zira Eski Türkçedeki söz içi ve söz sonunda bulunan *g* seslerinin çift dudak *v* (*w*) sesine değiştiği de bilinmektedir (*awı* < *agu*, *düw-* < *tüg-*, *öw-* < *ög-* vb.).

a~ö değişmesi: savaş “savaş” (FK: 1200) ~ söweş “savaş, cenk” (Kıyasova vd., 2016b: 281) (bkz. a~e değişmesi).

ı~i değişmesi: ıl- “ilişmek, iliştmek” (A: 75) ~ il- “ilişmek, yapışmak” (Kıyasova vd., 2016a: 609), tın- “dinmek, kesilmek, durmak; dinlenmek; emin olmak” (FK: 1271) ~ diñ- “dinmek, ağlamayı kesmek, dinlenmek; yağışın durması” (Kıyasova vd., 2016a: 287).

o~ü değişmesi: çom- “suya dalıp çıkmak” (FK: 850) ~ çüm- “suya dalmak” (Kıyasova vd., 2016a: 227). Clauson, Eski Türkçede *çom/çöm* olarak bulunduğunu ancak buradaki ünlünün aydınlatılmasının mümkün görünmediğini belirtmiştir (Clauson, 1972: 422). Divanü Lügatı’t Türk’te bu sözcük *çöm-* olarak bulunmaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 628). Ali Akar, Türkiye Türkçesindeki *çömel-* eyleminin, bu *çöm-* eylemiyle ilgili yansıma bir sözcük olduğunu belirtmiştir (Akar, 2020: 85). Clauson’dan hareketle her iki biçimde de Türkmen Türkçesinde *çom-* filinin ünlüsünde daralma görülmektedir. Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde filin ünlüsü düzleşmektedir: *çim-* < *çüm-* < *çöm-* / *çom-* (Orucov vd. C. I, 2006: 485; GTS). Bu sözcüğün Çağatay Türkçesinde çoğunlukla *çum-* olarak transkript edildiğini de belirtmek gerekir ancak eşzamanlı açıdan bakıldığında Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde *çöm-* (Kurban, 2013: 86; Yusuf, 1993: 354) olarak ortak bulunması, Çağatay Türkçesinde bu sözcüğün *çöm-* olarak bulunabileceğine işaret etmektedir. Bu durumda da daralma bulunmaktadır.

1.2. Genişleme ve Daralma Bakımından Ünlü Değişmesi

1.2.1. Dar Ünlülerin Genişlemesi

ı~a değişmesi: Söz ortasında ve sonunda görülmektedir: *kaş+ı-* “kaşımak” (LM: 548) ~ *gaş+a-* “kaşımak” (Kıyasova vd., 2016a: 414), *kat-ı-* “katılaştık, kas katı olmak” (A: 315) ~ *gat-a-* “katılaştık, sertleşmek” (Kıyasova vd., 2016a: 415), *kırığ* “kenar; yer; çevre” (İD: 669) ~ *gıra* “kenar, kıyı” (Kıyasova vd., 2016a: 524), *kızgın-* “kiskanmak” (BV: 765) ~ *gısgan-* “kiskanmak” (Kıyasova vd., 2016a: 529), *tamşı-* “şarabı hızlı içmeyi tadını alarak yavaş içmek” (A: 175) ~ *tamşan-* “yavaş yavaş yudumlamak” (Kıyasova vd., 2016b: 347), *tanı-* “tanımak, bilmek; anlamak” (BV: 874) ~ *tana-* “tanımak, bilmek” (Kıyasova vd., 2016b: 347), *taşı-* “taşımak, ağırlığı yüklenmek, bir şeyi bir yerden bir yere götürmek” (R: 660) ~ *daşa-* “taşımak, bir şeyi başka bir yere iletmek” (Kıyasova vd., 2016a: 256), *tım* “damla; damla sesi, damlanın çıkardığı ses” (FK: 1276) ~ *damca* “damla” (Kıyasova vd., 2016a: 249), *yığaç / yığac* “ağaç; sopa, değnek” (BV: 911 / A: 413) ~ *agaç* “ağaç” (Kıyasova vd., 2016a: 31), *yığla-* “ağlamak” (BV: 912) ~ *agla-* “ağlamak” (Kıyasova vd., 2016a: 33).

Eylem halinde bulunan *tanı-* (ÇT) > *tana-* (TKM), *taşı-* (ÇT) > *daşa-* (TKM) örneklerinde görüldüğü gibi; *tım* (ÇT) > *damca* (TKM), *yığaç* (ÇT) > *agaç* (TKM) gibi ad halinde bulunan bazı örneklerde de görülmektedir. *yığaç* (ÇT), *yığla-* (ÇT) örneklerinde, sözcüğün başındaki *y* yarı ünlüsünün erimesi *i* ünlüsünün *a* sesine genişlediği görülmektedir. Türkçede *y* sesinin daraltıcı etkisi bulunmaktadır (iyi < edgü). Söz başında bulunan *y* sesinin erimesi, buradaki uzun ünlüyü genişletmiştir: *yı > i > a*.

Diğer bir durum *kırığ > gıra* sözünde görülmektedir. Buradaki ses değişmesi, söz sonundaki *ğ* sesinin *g > w > Ø* erimesine bağlı olarak gerçekleşmiştir. Türkçedeki söz içi ve söz sonundaki *g* sesinin Türkçenin birçok lehçesinde eridiği, bu erime sonucunda ünlü sesi ya da açık telaffuz edilen bir ünlüye değiştiği, diftonglaştığı veya ikincil uzunlukları ortaya çıkardığı görülmektedir. Eski Türkçedeki *bağır* “bağır” sözünün Kazakçada *banır* “karacığer” (Koç vd., 2019: 82), Kırgızcada *boor* “bağır” (Çankaya, 2014: 117) olarak bulunması, bu ses olayına örnek olarak verilebilir.

ı~o değişmesi: İsim halinde bulunan aynı anlamdaki iki örnekte, ilk hecede görülmektedir: *mıncağ / minçağ* “boncuk” (A: 384, Sİ: 353) ~ *moncuk* “boncuk” (Kıyasova vd., 2016b: 101). Ses değişmesinin görüldüğü

“boncuk” anlamındaki sözcük Eski Uygur Türkçesinde *monçuk* / *munçuk* / *munçuğ* “inci; boncuk” (Caferoğlu, 2015: 131-132) olarak tanımlanmıştır. Çağatay Türkçesinde *u > ı* değişmesine bağlı olarak *muncağ* biçimi görülmektedir. Bu ses değişmesi Türkmen Türkçesinde yaşanmamış, *o* sesli biçimi korunmuş ancak ikinci hecenin ünlüsünde düzleşme yaşanmıştır.

i~a değişmesi: (bkz. i~a değişmesi).

è/i~e değişmesi: Bu ses değişmesi, Çağatay Türkçesindeki kapalı e seslerindeki daralmadan dolayı Türkmen Türkçesi ile arasında birçok örneği görülmektedir. Örneğin, Orhun Türkçesinde *bey* sözcüğü *bäg* (Tekin, 2016: 296) olarak bulunmaktaydı. Çağatay Türkçesinde bu ses, Arap harfindeki “ي” harfiyle gösterilmiş, buna bağlı olarak i veya è harfiyle transkript edilmiştir. Çağatay Türkçesindeki bu daralma, Türkmen Türkçesinde de *gice* “gece”, *nire* “nere, nereye” gibi sözcükler yaşanmıştır. Bu ses değişmesi yaygın olarak ilk hecede yaşanmaktadır: *bigen-* “beğenmek” (BV: 660) ~ *begen-* “beğenmek, memnun olmak” (Kıyasova vd., 2016a: 134), *biglik* “beylik” (BV: 661) ~ *beglik* “beylik, hükümdarlık” (Kıyasova vd., 2016a: 134), *bir-* “vermek, iletmek; bırakmak, teslim etmek, devretmek” (FK: 806) ~ *ber-* “vermek” (Kıyasova vd., 2016a: 141), *birk* “berk, sıkı sağlam, güçlü” (MS: 415) ~ *berk* “sağlam, dayanıklı” (Kıyasova vd., 2016a: 140), *biyik* “büyük” (FK: 813) ~ *beyik* “büyük” (Kıyasova vd., 2016a: 143).

è/i~ä değişmesi: İsim köklü bazı sözcüklerin yalnız ilk hecesinde görülmektedir: *er* “er, erkek; mert” (LM: 502) ~ *är* “yetişkin adam, er; yiğit, mert” (Kıyasova vd., 2016a: 371). Orhun Türkçesinde *er* “adam; halk” olarak bulunmaktaydı (Tekin, 2016: 299).

biş (büş) “beş” (BV: 666) ~ *bäş* “beş” (Kıyasova vd., 2016a: 146), *kime* (kème) “gemi” (NM: 14) ~ *gämi* “gemi, suyun üstünde yüzen taşıt” (Kıyasova vd., 2016a: 441), *nice* (nèce) “nice, nasıl, ne kadar” (BV: 816) ~ *näçe* “nasıl, ne kadar” (Kıyasova vd., 2016b: 124), *nime* (nème) “nesne, şey; hiçbir şey” (A:391) ~ *näme* “ne, nasıl, hangi” (Kıyasova vd., 2016b: 125).

Bu ses değişmesi Eski Uygur Türkçesinde de görülmektedir: *kämi* ~ *kimi* “gemi, kayık” (Caferoğlu, 2015: 105; Wilkens, 2021: 355, 381). Görülen nöbetleşme, Eski Türkçedeki *biş* ~ *beş*, *bişik* ~ *beşik*, *ir* ~ *er* gibi i ve e seslerinin nöbetleşmesiyle de ilişkilidir (Wilkens, 2021: 180, 181, 309). Bu ses değişmesinin yaşanması, Ana Türkçedeki uzun *i* sesinin genişleyerek önce

kapalı *é*, daha sonra da açık *e* sesine değişmesi nedeniyledir (Başdaş, 2006: 92-93). Çağatay Türkçesinde, bu uzun ünlülerin korunduğu anlaşılmaktadır. Türkçedeki soru zamiri ve soru sıfatı görevlerinde kullanılan *ne* sözcüğü ve bunun türemiş biçimleri, Çağatay Türkçesinde dar ünlüyle yazılmıştır: *ni*, *nice*, *nime*. Orhun Türkçesinde bu sözcük, *e* sesiyle ifade edilmekteydi: *ne*, *neçök*, *nençe*, *neteg* vb. (Tekin, 2016: 306). Orhun Türkçesinde *e* sesinin Çağatay Türkçesinde daralmasına bağlı, Türkmen Türkçesinde daha da genişlemesine bağlı gerçekleşmiştir.

é/i~ö değişmesi: Eylem kökenli bazı sözcüklerin ilk hecesinde, söz başında veya ortasında görülmektedir: çivrül- “dönmek, bir şeyin etrafında dönmek, çevrilmek“ ~ çövrül- “çevrilmek; içi dışına geçmek” (Kıyasova vd., 2016a: 224), éger-/évür-/ivür- “döndürmek” (LM: 498, 507) ~ övür- “döndürmek, çevirmek” (Kıyasova vd., 2016b: 177), siw- “sevmek, sevgi ve bağlılık duymak, yakınlık duymak, hoşlanmak; bir işe düşkün olmak” (R: 608) ~ söy- “sevmek” (Kıyasova vd., 2016b: 282).

Orhun Türkçesindeki *seb*- “sev-” (Tekin, 2016: 308), *ebir*- “dolanmak, etrafını çevirmek” (Tekin, 2016: 298), *egir*- “çevirmek, kuşatmak” (Tekin, 2016: 299) sözcüklerindeki *e* sesi, Türkmen Türkçesinde yuvarlaklaşarak *ö* sesine değişmiş; Çağatay Türkçesinde ise daralmaya uğrayarak *i* sesine değişmiştir. Bu ses değişmesinin yaşanması, söz ortasında bulunan *b* sesinin çift dudak *w* sesine değişmesi nedeniyledir. Clauson’ın Köktürkçedeki *b*’lerin *v* okunmasıyla ilgili görüşünden kaynaklı olarak bu konu üzerinde ayrı bir tartışma bulunmaktadır ancak Ali Akar’ın belirttiği üzere bu sözcükler, Karluk ve Kıpçak lehçelerinde *b* olarak devam ederken yalnız Oğuz lehçelerinde *v*’ye değişmiştir (Akar, 2023: 6). Sonuç itibariyle bu ses olayı tüm Türk lehçelerini kapsamamaktadır.

Bu yarı-ünlü yuvarlak *w* sesi, kendisinden önce veya sonra gelen ünlüleri yuvarlaklaştırmaya zorlamaktadır. Bazen yuvarlaklaşma yaşanmakta bazense buradaki düz ünlüler kalarak bu çift dudak *w* sesinin dış dudak *v* sesine değişmesine neden olmaktadır. Türkmen Türkçesinde bu çift dudak *w* sesi genellikle korunmuştur. Çağatay Türkçesinde yuvarlaklaşmanın yaşanmaması, bu ünsüzlerin çift dudak *w* sesinden dış dudak *v* sesine değişmesidir zira çift dudak *w* sesinin düz-dar ünlülerle telaffuzu zordur. Türkmen Türkçesinde bu çift dudak *w* sesleri korunmuştur. Bu sesin korunmasından kaynaklı yuvarlaklaşma gelişmiştir.

u~a değişmesi: Eylem ve ad halinde bulunan sözcüklerin ikinci hecesinde görülmektedir. Kök halinde bulunan ve sonu yuvarlak-dar *u* ünlüsüyle biten eylemlerin sonundaki ünlü, düzleşip genişlemektedir: aşuğı “aşağı” (R:33) ~ aşakı “aşağı, alttaki” (Kıyasova vd., 2016a: 84), avut- “avutmak, teselli etmek” (LT: 66) ~ awat- “acıtmak” (Kıyasova vd., 2016a: 92), baltu “balta” (A: 133) ~ palta “balta” (Kıyasova vd., 2016b: 187), boğuz “boğaz” (A: 153) ~ bogaz “boğaz; bir nesnenin ağzı” (Kıyasova vd., 2016a: 161), bulgancuğluğ “karışıklık, keşmekeşlik” (A: 157) ~ bulançaklık “bulanıklık, duru değıllik” (Kıyasova vd., 2016a: 175), qoru- “korumak, gözetmek” (LM: 561) ~ gora- “korumak, gözetmek; vatani düşmandan korumak” (Kıyasova vd., 2016a: 454).

Ünsüzlerden sonra gelen düz-dar ünlüler, Çağatay Türkçesinde yuvarlaklaşmaya uğrarken Türkmen Türkçesinde genişlemeye uğramıştır. Benzer bir ses değişmesi Çağatay Türkçesindeki *qoru-* sözcüğünde görülmektedir. Eski Uygur Türkçesinde bu sözcük *qor-* “korunmak” (Caferoğlu, 2015: 182) olarak bulunmaktaydı. Çağatay Türkçesinde yuvarlaklaşmaya uğrarken Türkmen Türkçesinde genişlemeye uğramıştır.

Çağatay Türkçesindeki *bulgancuğluğ* < *bulğa-n-cuğ+luk* sözcüğündeki değişimine neden olan, eylemden ad yapma ekinin durumudur. Abuşka sözlüğünün bir örneğinde (A: 157) geçen bu yapıdaki ek, aslında Klasik Çağataycada *-çak/-çek* olarak bulunmaktaydı. Yuvarlak ünlülü sözcüklerden sonra bile bu ek, dudak uyumuna girmezdi: *bürün->bürünçek*, *tüfkür->tüfürçek* (Eckmann, 2017: 52). Ekin, Eski Uygur Türkçesindeki biçimi ise yuvarlak ünlülü (*-çuk / -çük*) olarak bulunmaktaydı: *bürün- > bürünçük*, *olur- > olurçuk* (Eraslan, 2012: 104).

Çağatay Türkçesindeki *boğuz* sözcüğü, Orhun Türkçesinde de boguz “boğaz” (Tekin, 2016: 297) olarak tanıklanmaktadır. Karahanlı Türkçesinde bu sözcükte nöbetleşme görülmektedir. Bu nöbetleşmedeki düz-dar ünlüyü tespit etmek güçtür. Buradaki ses değişmesi, lehçe farkından kaynaklanmış olmalıdır. Zira kelime Oğuz lehçelerinin durumuna bakıldığında Azerbaycan Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde de *boğaz* (Orucov vd. C. I, 2006: 328; GTS), Gagavuz Türkçesinde *buaz* (Baskakov vd., 1991: 41) olarak tanıklanır. Oğuz lehçelerinde görülen bu *a* sesi, Kıpçak lehçelerinde de kısmen görülmektedir. Kazak Türkçesinde *buğaz* “boğaz” (Koç vd., 2019: 97), Kırgız Türkçesinde ise uzun ünlülüdür: *bogooz* “ağzı pis” (Çankaya, 2014: 113). Kırgız Türkçesindeki durumuna bakıldığında *o* sesinin *a* sesine geçiş olarak

bulunabileceği akla gelebilir ancak bu değişme, tarihsel bakımdan açık değildir. Çağatay Türkçesinin devamı kabul edilen Özbek Türkçesinde ise *boğız* “boğaz” ve *boğâz* “(coğrafya) boğaz” biçimlerinde iki ayrı sözcük olarak bulunmaktadır (Yusuf, 1993: 214). Özbek Türkçesindeki durumuna semantik açıdan yaklaşıldığında daha açık olmaktadır zira boğaz sözcüğünün asıl anlamı *ı* biçiminde bulunurken yan anlamlı biçimi *â* ($a > \hat{a}$) olarak bulunmaktadır. Özbek Türkçesindeki *a* sesinin standart dilde yuvarlaklaşmaya uğradığı bilinmektedir. Dolayısıyla bu ses değişmesinin *ı* sesi üzerinden gerçekleşmiş olması akla gelmektedir.

ü~e değişmesi: İsimlerde ilk veya ikinci hecede, eylemlerde ise hem kök hem de gövdenin ikinci hecesinde görülmektedir. Eylemden ad yapan -k ekinin ünsüzle biten eylemle birleşme durumunda yardımcı ses konumundaki *ü* ünlüsü, düz-geniş *e* ünlüsüne değişmektedir. Ettirgenlik eki olan *-güz/-güz* (ÇT) > *-kez* (TKM) ekinde görülmektedir ancak Türkmen Türkçesinde ettirgen çatı olarak *-dlr*, *-r*, *-t* ekleri yaygın kullanıma sahip oldukları için bu değişim *görkez-* örneğiyle sınırlıdır:

körgüz- “göstermek, işaret etmek, sergilemek; beyan etmek, anlatmak; çağırmak, davet etmek; takdim etmek, sunmak; etmek, yapmak anlamlarında kullanılan yardımcı eylem” (BV: 773) ~ *görkez-* “göstermek, sergilemek; sunmak” (Kıyasova vd., 2016a: 472), *yörü-/yürü-* “yürümek, ilerlemek” (LM: 668) ~ *yöre-* “yürümek” (Kıyasova vd., 2016b: 504).

u~o değişmesi: İsim kök ve gövdelerin ilk hecesinde, sözcük başında, eylem köklerin ilk hecesinde görülmektedir: *buz-* “harap etmek, tahrip etmek, bozmak; ihlal etmek, kurula uymamak; ele geçirmek, feth etmek; mağlup etmek; çaresiz kılmak; (mec.) birisini incitmek, kırmak” (FK: 828) ~ *boz-* “bozmak, yıkmak; zarar vermek” (Kıyasova vd., 2016a: 168), *dudağ* “dudak” (İD: 528) ~ *dodak* “dudak” (Kıyasova vd., 2016a: 290-291), *tuğ-* “doğmak, dünyaya gelmek” (R: 685) ~ *dog-* “doğmak, dünyaya gelmek; ortaya çıkmak, belirlemek” (Kıyasova vd., 2016a: 291), *tuynağ* “tırnak” (FK: 1289) ~ *toynak* “toynak, bazı hayvanların ayaklarında bulunan madde; *mec.* ayak” (Kıyasova vd., 2016b: 380), *uğrı* “hırsız” (BV: 896) ~ *ogrı* “hırsız” (Kıyasova vd., 2016b: 134), *suvral-* “savrulmak” (BV: 859) ~ *sowrul-* “savrulmak” (Kıyasova vd., 2016b: 276), *tuvağ* “tırnak” (FK: 1289) ~ *toynak* “toynak; at, eşek, sığır vb. bazı hayvanların ayaklarında bulunan nesne; *mec.* ayak” (Kıyasova vd., 2016b: 380), *yuk-* “sirayet etmek, bulaşmak, tesir etmek” (sirayet etmek, bulaşmak, tesir etmek) (BV: 916) ~ *yok-* “yapışmak; bulaşmak; yaramak, faydalı olmak”

(Kıyasova vd., 2016b: 497), yukarı “yukarı” (LM: 668) ~ yokarı “yukarı” (Kıyasova vd., 2016b: 496).

Orhun Türkçesindeki *buç-* “bozmak, hezimete uğratmak” (Tekin, 2016: 298), *tug-* “doğmak” (Tekin, 2016: 311), *tuyug* “toynak” (Tekin, 2016: 312) sözcükleri Türkmen Türkçesinde genişlemeye uğramıştır ancak bu ses değişmesi her sözcükte görülmemiştir. Örneğin Orhun Türkçesindeki *ogrı* “hırsız” (Tekin, 2016: 306) sözcüğü, Çağatay Türkçesinde *uğrı* (BV: 896) sözcüğü daralmaya uğramıştır.

ü~ä değişmesi: İsim kökü olan *tügül* (ÇT) sözcüğünün ortasındaki *g* ön damak ünsüzünün yarı-ünlü *ğ* sesi üzerinden erimesi sonucunda ikincil uzunlukla birlikte daha açık *ä* ünlüsüne geçiş görülmektedir: *tügül* “değil” (A: 217) ~ *däl* “değil” (Kıyasova vd., 2016a: 277). Buradaki erimenin benzeri Kırgızcada da görülmektedir ancak buradaki erime çift dudak *w* sesi üzerinden gerçekleşmiştir: *tük* “asla, katiyen” (Çankaya, 2014: 552). Düz ünlülerin *g>ğ>Ø* sesi üzerinden, yuvarlak veya düz-dar ünlülerin *g>w>Ø* üzerinden erimesi; fonoloji açısından daha mümkün olmaktadır.

ü~ö değişmesi: İsim kök halinde bulunan sözcüğün önündeki ünlüde ve eylem kök halinde bulunan sözcüğün ilk hecesinde görülmektedir: *üy* “ev” (LM: 653) ~ *öy* “ev” (Kıyasova vd., 2016b: 178), *yürü-* “ yürümek, adım atarak ilerlemek” (İD: 968) ~ *yöre-* “adım atarak ilerlemek, yürümek; harekete geçmek, bir işe başlamak; dikiş makinesiyle dikmek” (Kıyasova vd., 2016b: 504).

Orhun Türkçesinde bu sözcük, *eb* “ev, çadır; yurt” (Tekin, 2016: 298) olarak bulunmaktaydı. Clauson, buradaki *b* ünsüzünün, Türkçenin genel durumundan hareketle asıl biçiminin *v* (diş-dudak) olduğunu ileri sürmüştür (Clauson, 1972: 3-4). Yazı dilinde ise Eski Uygur Türkçesinden itibaren değişmeye uğradığı görülmektedir. Eski Uygur Türkçesinde *eb~ew* biçiminde nöbetleşmeli olarak bulunmaktadır (Caferoğlu, 2015: 68). Karahanlı döneminde de bu nöbetleşme devam etmektedir ancak buradaki erimeye bağlı olarak yuvarlaklaşma ortaya çıkmıştır (Ünlü, 2012: 256). Clauson, “*ew>üw>üwi>üy, öy*” olarak ses değişmesinin geliştiğini belirtmiştir (Clauson, 1972: 3). Çağatay ve Türkmen Türkçelerinde bu yuvarlak biçimler bulunmaktadır.

1.2.2. Geniş Ünlülerin Daralması

a~u değişmesi: Bazı ad köklü sözcüğün ilk veya ikinci hecesinde, eylem gövdesinin ikinci hecesinde görülmektedir. Bir örnekte, Çağatay Türkçesinde ettirgen eylem türeten *-ğar* (*-ğar/-ger/-kar/-ker/-gur/-gür/-kur/-kür*) ekinin Türkmen Türkçesindeki karşılığı *-ur* (*-(I)r/-(U)r*) ekinden kaynaklı görülmektedir:

mıncaç / mınçağ “boncuk” (A: 384, Sİ: 353) ~ *moncuk* “boncuk” (Kıyasova vd., 2016b: 101), *suvral-* “savrulmak” (BV: 859) ~ *sowrul-* “savrulmak” (Kıyasova vd., 2016b: 276), *toyğar-* “doyurmak, açlığını gidermek, tok hale getirmek” (A: 226) ~ *doyur-* “doyurmak, tok etmek” (Kıyasova vd., 2016a: 300), *tumşağ* “sivri uç; zirve; dudak; burun; dargınlık” (FK: 1285) ~ *tumşuk* “hayvanların sivrilerek gelen ağız bölümü; gaga” (Kıyasova vd., 2016b: 384), *yavaş* “yavaş, sakin, hafif” (FK: 1325) ~ *yuvaş* “yavaş” (Kıyasova vd., 2016b: 508).

Orhun Türkçesindeki sözcüklerde *b* sesinin *w* sesine değişmesine bağlı olarak çift dudak *w*'sinden önce veya kendinden sonra gelen ekteki ünlüde yuvarlaklaşma görülmektedir. Eski Uygur Türkçesinde *b > w* değişmesi gerçekleşmiştir: *yabaş > yawaş* “sakin” (Caferoğlu, 2015: 291). Bu yuvarlaklaşma, *b* sesinin daha da ilerleyerek erimesi (*b>w>Ø*), Kırgızcada diftonglaşmaya dahi neden olmuştur: *ab* “av” (Tekin, 2016: 293) > *uu* “av” (Çankaya, 2014: 571). Türkmen Türkçesinde Orhun Türkçesindeki bu *b*'ler, çift dudak *w* sesi nedeniyle yuvarlaklaşma etkisi göstermektedir.

Eski Uygur Türkçesinde *tumsuğ* ~ *tumşuk* “gaga” (Wilkins, 2021: 756-757). *tumsuğ* ~ *tumşuk* sözcüğünü “damlamak” ile ilişkili olan *tumış-* ve *tumır-* sözcükleriyle ilişkilendirmiştir (Clason, 1972: 509-501). Clason, *emge:k*, *kılık*, *bıçak* örneklerini vererek eylemden ada gelen *-(A)k/-(I)k* ekini belirtmiştir (Clason, 1972: xli).

o~u değişmesi: Bazı eylemlerin ilk hecesinde veya sözcük başında, yine bazı ad köklerin ilk hecesinde görülmektedir: *bolğan-* “bulanmak” (BV: 667) ~ *bulan-* “bulanmak, bulanık olmak” (Kıyasova vd., 2016a: 175), *koyaş* “güneş” (A: 346) ~ *kuyaş* “güneş” (Kıyasova vd., 2016b: 55), *oğ* “çadırın, çatısı” (FK: 1145) ~ *uk* “çadırların çatısında kullanılan ağaç parça” (Kıyasova vd., 2016b: 399), *oğur* “uğur, bereket” (BV: 820) ~ *ugur* “yön, istikamet; akım, tarz; yol, yöntem; akraba; anlam” (Kıyasova vd., 2016b: 397), *oyat-* “utanmak, mahcup olmak” (BV: 823) ~ *uyal-/utan-* “utanmak” (Kıyasova

vd., 2016b: 409), ozal- “öne geçmek, ilerlemek” (LM: 600) ~ uzal- “öncesinden uzun olmak, uzamak; çok zaman tutmak, uzun sürmek” (Kıyasova vd., 2016b: 410), yoğrul- “yoğurmak” (FK: 1333) ~ yugrul- “yoğrulmak” (Kıyasova vd., 2016b: 505).

Orhun Türkçesinde *bulga*- “ortalığı karıştırmak” (Tekin, 2016: 297), *ugur* “vakit, zaman” (Tekin, 2016: 312) sözcükleri Çağatay Türkçesinde genişlemeye uğramıştır ancak Türkmen Türkçesinde bu ses korunmuştur. Türkmen Türkçesindeki *yugrul*- sözcüğünde *y* sesinin daraltıcı etkisi görülmektedir.

o~ü değişmesi: (bkz. o~ü değişmesi).

ö~ü değişmesi: Bazı eylemlerin ilk hecesinde ve ad halinde bulunan bir örnekte görülmektedir: çörge- “ateşte alazlanmak” (FK: 850) ~ çürke- “maddi zarar vermek; sıkıntı vermek, yakmak, pişirmek” (Kıyasova vd., 2016a: 229), körçek “gemi küreği” (A: 367) ~ kürek “kürek” (Kıyasova vd., 2016b: 59), södre-/südre- “sürümek” (KT: 164) ~ süyre- “sürümek, bir şeyi sürükleyerek götürmek” (Kıyasova vd., 2016b: 229), sömür- “içmek, emerek içmek, çekerek içmek, sömürmek” (Sİ: 229) ~ sümür- “sömürmek, içmek” (Kıyasova vd., 2016b: 291).

ö~e değişmesi: Bazı eylem köklü sözcüklerin ilk hecesi veya sözcük başında, bazı ad köklü sözcüklerin ilk hecesinde görülmektedir: öksük “eksik, az yoksun; aşığı” (R: 538) ~ egsik “eksik, örük “erik” (A: 101) ~ erik “erik” (Kıyasova vd., 2016a: 357), tög- “vurmak, sürmek” (R: 683) ~ deg- “değmek; bir eşya bir yere çarpmak; vurmak” (Kıyasova vd., 2016a: 262), töpe “tepe” (Sİ: 243) ~ depe “tepe” (Kıyasova vd., 2016a: 268), töşük “delik, deşik, açıklık, oyuk; yarık; hayvan ini” (A: 211) ~ deşik “bir şeyin delinen yeri, deşik” (Kıyasova vd., 2016a: 277).

Orhun Türkçesinde *egsük* “eksik” (Tekin, 2016: 299) sözcüğündeki *e* sesi, Çağatay Türkçesinde *ö* sesine (*e>ö*) değişmesine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Orhun Türkçesindeki *töpö* “tepe” (Tekin, 2016: 311) sözcüğündeki *ö* sesi Çağatay Türkçesindeki sözcüğün ilk hecesinde korunmuştur. Bu sözcük, Eski Uygur Türkçesinde de yuvarlak ünlülü (*töpö*) olarak bulunmaktaydı (Wilkens, 2021: 738). Karahanlı Türkçesinde *tepe*, *tüpö* olarak düz ve yuvarlak biçimi görülmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 869, 896). Oğuz lehçeleri dışında günümüzdeki lehçelerin genelinde bu yuvarlak ünlülü biçim bulunmaktadır: Altaycada *töbö* (Naskali ve Duranlı, 2019: 214), Kazakçada *töbe*

(Koç vd., 2019: 577), Kırgızcada *döbö* (Çankaya, 2014: 156), Yeni Uygur Türkçesinde *töpe* (Necip, 2013: 424). Oğuz lehçelerinde ise bu ö sesi, dudak uyumundan dolayı daralmıştır: Azerbaycan Türkçesinde *təpə* (Orucov vd. C. I, 2006: 315), Gagavuz Türkçesinde *tepe* (Baskakov vd., 1991: 241), Türkiye Türkçesi *tepe* (GTS).

a~ı değişmesi: Bazı ad ve eylem köklü sözcüklerde görülmektedir. Bu eklerden biri, ünsüzden sonra gelen -ş- işteşlik ekinin yardımcı ünlüsünde (Erdal, 2004: 137; Clauson, 1972: xlvii, 72-73; Eckmann, 2017: 60) görülmektedir: *at-a-ş-* (ÇT) > *at-ı-ş-* (TKM). Türkmen Türkçesinde de işteşlik eki -ş- olarak bulunmaktadır (Yıldırım, 2020: 166). Türkmen Türkçesindeki işteşlik ekinde yardımcı sesin a kullanılması seyrek, bunlardan bir diğeri *tut-a-ş-* “ateş almak, tutuşmak” sözcüğünde görülmektedir (Kıyasova vd., 2016b: 385).

Başka bir sözcükte *-A/-I/-U* (ÇT) > *-I* (TKM) eylemden ad yapma ekinin ses değişmesinde a~ı değişmesi görülmektedir. İsimden eylem yapım eki almış bir yansıma sözcüğün kökünde gerçekleşmektedir: *çar* (ÇT) > *çır* (TKM). Türkiye Türkçesindeki yansıma sözcüklerde gördüğümüz *çır-çır*, *çıt-çıt*, *pıt-pıt*, *tık-tık* gibi örneklerdeki ses şiddetine göre değişen ikili yapı, bu sözcüklerde bulunmamaktadır (GTS):

ataş- “atışmak” (BV: 645) ~ *atış-* “atışmak, birbirine ok, mermi vb. cisimleri atmak; nişancılıkta yarışmak, atıcılıkta yarışmak” (Kıyasova vd., 2016a: 91), *çarla-* “avazla çağırarak, carlamak, bağırarak konuşmak, seslenmek” (R: 141) ~ *çır-la-* “çirkin bir sesle ağlamak” (Kıyasova vd., 2016a: 238), *saçra-* “sıçramak” (A: 272) ~ *sıçra-* “sıçramak, zıplamak” (Kıyasova vd., 2016a: 302), *tola* “dolmuş, içi boş olmayan” (A: 218) ~ *dolu* “dolmuş, doldurulmuş” (Kıyasova vd., 2016a: 297).

e~i değişmesi: *tecen-* “kendini beğenmek, kendini takdir etmek” (BV: 878) ~ *ticen-* “kendine gelmek, toparlanmak” (Kıyasova vd., 2016b: 368).

1.3. Düzleşme ve Yuvarlaklaşma Bakımından Ünlü Değişmeleri

1.3.1. Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması

a~o değişmesi: Eylem köklü ve ad köklü sözcüklerin ilk hecesinde gerçekleşmektedir. Çağatay Türkçesinde, 3. kişi ve işaret zamiri olan *o* sözcüğünün, bazı çekimlerde düzleşmesi neticesinde Türkmen Türkçesine

görülmektedir: andın “ondan” (İD: 440) ~ ondan “ondan” (Kıyasova vd., 2016b: 141), anı “onu” (FK:756) ~ onı onu” (Kıyasova vd., 2016b: 141), ansız “onsuz” (LM:454) ~ onsuz “onsuz” (Kıyasova vd., 2016b: 141), avuç “avuç” (R: 37) ~ owuç “avuç, elin iç tarafı” (Kıyasova vd., 2016b: 154), kav- “kovmak; takip etmek, peşine düşmek” (R: 341) ~ kow- “kovmak, birini kovmak; kovalamak; birini işten veya bir vazifeden çıkarmak; sürüp gitmek” (Kıyasova vd., 2016b: 43), sarağ “haber” (A: 274) ~ sorag “soru, sual” (Kıyasova vd., 2016b: 274), savu- “soğumak, sıcaklığı kaybolmak; üşümek” (R: 587) ~ sowa- “soğumak, sıcaklığı azalmak; hevesi geçmek” (Kıyasova vd., 2016b: 276), savur- “savurmak, dağıtmak, saçmak, uçurmak” (BV: 847) ~ sowur- “savurmak, rüzgarın uçurması” (Kıyasova vd., 2016b: 277), tavar “davar, büyükbaş hayvanların genel adı” (MS: 582) ~ dowar “küçükbaş hayvanların genel adı, davar” (Kıyasova vd., 2016a: 299), tavuğ / tavuğ “tavuk” (LT: 84; BV: 878) ~ towuk “tavuk” (Kıyasova vd., 2016b: 379), yavuz “kötü, fena” (LM: 662) ~ yowuz “yaman, kötü; acımasız, gazaplı” (Kıyasova vd., 2016b: 502).

Orhun Türkçesinde *ol* işaret zamiri, hal eki aldığı anda *a*’lı biçimlerde bulunmaktaydı (Tekin, 2016: 114). Bu yapı sonraki dönemlerde 3. kişi ve işaret zamirinin etkisiyle *o* sesine değişmiştir. Çağatay Türkçesinde, Orhun Türkçesindeki bu ses unsuru bulunmaktadır. Türkmen Türkçesindeki yuvarlaklaşmanın nedeni, aslında bu 3. kişi ve işaret zamirinin yuvarlak ünlülü olmasıdır.

Eski Uygur Türkçesindeki *t(a)var~tavar* “mal, mülk, servet, zenginlik” (Wilkins, 2021: 684), *takiğü~t(a)kiğü~takıku* “tavuk” (Caferoğlu, 2015: 221, Wilkins, 2021: 665), *yabız/yavız* “kötü” (Wilkins, 2021: 851) sözcükleri, Çağatay Türkçesinde yuvarlaklaşarak ses değişmesine neden olmuştur. Bu ses değişmesi Türkmen Türkçesinde yaşanmamıştır.

Türkmen Türkçesindeki *owuç, kow-, sowa-, sowur-, dowar, towuk, yowuz* örneklerinde, Eski Türkçede *b* veya *g* sesinden değişen çift dudak *w* sesi, kendinden önceki ünsüzü gerileyici benzeşme yoluyla *o/ö* ünlülerine değiştirmektedir. Şayet *y* sesine değişirse bu ünlüler *y* sesinin daraltıcı etkisinden dolayı daralır ve *u/ü* seslerinde değişikliğe neden olmaktadır.

a~ö değişmesi: savaş “savaş” (FK: 1200) ~ söweş “savaş, cenk” (Kıyasova vd., 2016b: 281) (bkz. a~e değişmesi).

a~u değişmesi: (bkz. a~u değişmesi).

è/i~ö değişmesi: (bkz. è/i~ö değişmesi).

è/i~ü değişmesi: siviñç “seviñç” (BV: 856) ~ söyüñç “seviñç” (Kıyasova vd., 2016b: 282), tève/tivi “deve” (LM:640, FK: 1301) ~ düye “deve” (Kıyasova vd., 2016a: 326). Orhun Türkçesinde *tebe / tebi* “deve” olarak bulunmaktaydı (Tekin, 2016: 309). Orhun Türkçesindeki bu *b* sesinin çift dudak *w* sesine değişmesi, kendinden önceki uzun-kapalı *è* sesini etkileyerek yuvarlaklaştırmıştır. Bu çift dudak *w* sesinin Türkçenin birçok lehçesinde yuvarlaklaşmaya neden olduğu bilinmektedir. Kırgızcada erimeye de bağlı olarak bu yuvarlaklaşma ileri düzeyde yaşanmıştır: *töö* “deve” (Çankaya, 2014: 541). Türkmen Türkçesinde bu çift dudak *w* sesi yerine yine yarı ünlü bir başka ses olan *y*'ye değişmiştir. Buradaki önemli husus, bu *y* ünsüzünün daraltıcı etkiye sahip olmasıdır. Genellikle bu daraltıcı etkiden kaynaklı olarak içerisinde *y* sesi bulunmayan sözcüklerde *ö/o*, içerisinde *y* sesi bulunan sözcüklerin *u/ü* seslerine, gerileyici benzeşme yoluyla değiştirmiştir. Türkmen Türkçesinde bu duruma istisna olarak *söyüñç*, *söyeg* veya bu kökten gelen gibi birkaç örnek bulunur.

Daraltıcı etkiye örnek olarak: Kazakçada da bu sözcük *y* yarı ünlüsüyle bulunmakta, dar-yuvarlak ünlülüyle ifade edilmektedir: *tüye* “deve” (Koç vd., 2019: 592). Diş dudak *v* ünsüzüne değişen Azerbaycan Türkçesinde *dəvə*, Türkiye Türkçesinde ise *deve* (GTS) olarak düz ünlüler korunmuştur.

ı~o değişmesi: (bkz. ı~o değişmesi).

ı~u değişmesi: kıvan- “inanmak, güvenmek” (MS: 498) ~ guwan- “kıvanmak, gurur duymak” (Kıyasova vd., 2016a: 500), *qorqıñç* “korku; çekinme” (R:401) ~ *gorkunç* “korku duyulan şey, korkunç” (Kıyasova vd., 2016a: 456), *qoyı* “koyun” (A: 347) ~ *goyun* “koyun” (Kıyasova vd., 2016a: 464), *sıva-* “sıvamak, sürmek” (A: 290) ~ *suwa-* “sıvamak, sıva çekmek” (Kıyasova vd., 2016b: 287).

è/i~ö değişmesi: (bkz. è/i~ö değişmesi).

i~ü değişmesi: *çimdir-* “çimdikleme” (LM: 488) ~ *çümdür-* “bir şey batırmak, acıtmak” (Kıyasova vd., 2016a: 227), *min-* “binmek, hayvanın üzerine binmek” (A: 383) ~ *mün-* “binmek, bir şeyin üstüne oturmak” (Kıyasova vd., 2016b: 108), *tiz-* “dizmek, sıralamak” (LM: 643) ~ *düz-*

“dizmek, sıraya sokmak” (Kıyasova vd., 2016a: 330), tizi “dizi, sıra” (A: 188) ~ düzi “çadırın örtüsünü bağlamak ve sağlamlaştırmak için kullanılan yün ip” (Kıyasova vd., 2016a: 331), tüşir- “düşürmek” (KT: 173) ~ düşür- “düşürmek” (Kıyasova vd., 2016a: 323), yip ip” (A: 416) ~ yüp “ip” (Kıyasova vd., 2016b: 511).

Çağatay Türkçesindeki *siv-inç*, *tüş-ir-* sözcükleri, Türkmen Türkçesinde *söy-ünç*, *düş-ür-* biçimlerinde bulunmaktadır. Bu sözcüklerin ikinci ünlüsünde ses değişmesinin görülmesinin nedeni, Türkmen Türkçesindeki eklerin dudak uyumuna girmesidir.

Eski Türkçede *yip* “ip” sözcüğü, Çağatay Türkçesinde değişikliğe uğramamış, Türkmen Türkçesinde ise yuvarlaklaşmaya uğramıştır. Genel Türkçenin durumuna bakıldığında, Türkmen Türkçesi dışındaki Oğuz lehçeleri ve Özbekçe dışında buradaki *y* sesi korunmuştur. Azerbaycan Türkçesinde *ip* (Orucov vd. C. II, 2006: 564), Kazakçada *jip* (Koç vd., 2019: 208), Kırgızcada *cip* (Çankaya, 2014: 197), Altay Türkçesinde *cip/cöp* (Naskali ve Duranlı, 2019: 66), Özbekçede *ip* (Yusuf, 1993: 80), Yeni Uygur Türkçesinde *jip* (Necip, 2013: 183) olarak bulunmaktadır. Kıpçak lehçelerinde ve Yeni Uygur Türkçesinde buradaki söz başı *y*, *y~j~c* değişmesine bağlı olarak korunmuştur. Oğuz grubundan Azerbaycan, Gagavuz ve Türkiye Türkçelerinde; Karluk grubundan Özbek Türkçesinde bu söz başındaki *y* sesi, *i* sesine bağlı olarak erimiştir. Türkmen Türkçesinde buradaki söz başı *y* korunmuştur.

Genel Türkçede *i* sesiyle bulunmasına rağmen Türkmen Türkçesinde yuvarlaklaşmanın görülme nedeni, sözcükte bulunan çift dudak ünsüzü *p* ile ilgili olmalıdır. Türkmen Türkçesinde söz başında *y* sesinin bulunduğu sözcüklerde çift dudak ünsüzü bulunması, buradaki düz ünlüyü yuvarlaklaştırma eğilimi göstermektedir. Türkmen Türkçesindeki bu ses olayı, Gagavuz Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinin bazı sözcüklerinde de çift dudak ünsüzlerinin etkisiyle görülmektedir. Örneğin, Eski Uygur Türkçesindeki *sipir-* (Caferoğlu, 2015: 206; Wilkens, 2021: 616) sözcüğü; Azerbaycan Türkçesinde *süüpür-* (Orucov vd. C. IV, 2006: 171), Gagavuz Türkçesinde *süüpür-* (Baskakov vd., 1991: 228), Türkiye Türkçesinde *süüpür-* (GTS) olarak bulunmaktadır. Ek olarak Karluk lehçelerinde de bu sözcükte yuvarlaklaşma görülmektedir. Özbek Türkçesinde *süüpür-* (Yusuf, 1993: 148), Yeni Uygur Türkçesinde *süüpür-* (Necip, 2013: 368) olarak bulunmaktadır. Tarihi dönemde ise Karahanlı Türkçesinde *süpür-* biçiminde bulunduğu ve bu yuvarlaklaşmanın diğer yazı

dillerine de etki ettiği görülmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 840). Öte yandan Türkçenin çağdaş diğer lehçelerinden Altay Türkçesinde *sibir-* (Naskali ve Duranlı, 2019: 183), Kazakçada *sıdır-* (Koç vd., 2019: 532), Kırgızcada *şıdır-* (Çankaya, 2014: 628) olarak düz-dar ünlülü olarak bulunduğu görülmektedir.

Çift dudak ünsüzünden kaynaklı bir diğer yuvarlaklaşma Türkmen Türkçesindeki *mün-* sözcüğünde yaşanmaktadır. Eski Türkçedeki *bin->min-*, Çağatay Türkçesinde m’li biçimi korunmuş ancak çift dudak ünsüzü bulunan bu sözcük Türkmen Türkçesinde yuvarlaklaşmıştır (Tekin, 2016: 306).

i~o değişmesi: (bkz. i~o değişmesi).

1.3.2. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi

o~ı değişmesi: (bkz. o~ı değişmesi).

ö~e değişmesi: (bkz. ö~e değişmesi).

u~a değişmesi: (bkz. u~a değişmesi).

u~ı değişmesi: açuk “açık” (FK: 737) ~ açık “açık” (Kıyasova vd., 2016a: 27), akıtur- “akıtmak” (MS: 395) ~ akdır- “akıtmak” (Kıyasova vd., 2016a: 47), altun “altın” (FK:752) ~ altın “altın” (Kıyasova vd., 2016a: 61), aşuk “aşık, topuk kemiği” (A:21) ~ aşık “aşık, ayağın arkasında bulunan kemik; kemik ile oynanan milli oyun” (Kıyasova vd., 2016a: 85), basruğ “çadır örtüsü” (A: 128) ~ basrık “atın üzerine serilen keçe; dört tarafı açık, üstü kapalı çadır, tente” (Enedilim, “basryk”), çalgu “çalgi” (BV: 678) ~ çalgı “çalgi, enstrüman” (Kıyasova vd., 2016a: 190), kapu “kapı” (FK: 1012) ~ gapı “kapı, evin veya yapıların dışında yer alan giriş kısmı” (Kıyasova vd., 2016a: 399), kaşuk “kaşık” (İD: 654) ~ kaşık “kaşık” (Kıyasova vd., 2016b: 15), kaygu “kaygı, endişe” (LM: 549) ~ gaygı “endişe, kaygı, dert” (Kıyasova vd., 2016a: 419), uzun “uzun, iki ucun arasında fazla uzaklık olan; zaman alan, tafsilatlı; çok fazla” (R: 704) ~ uzın “uzun, kısa olmayan; uzak” (Kıyasova vd., 2016b: 411), yazuğ / yazuk “suç, kabahat, günah” (BV: 911; Sİ: 287) ~ yazık “günah, kabahat, suç” (Kıyasova vd., 2016b: 476), yılduz “yıldız” (Sİ: 232) ~ yıldız “yıldız, uzayda bulunan parlak gök cisimleri” (Kıyasova vd., 2016b: 522).

Çağatay Türkçesindeki *açuk*, *aktur-*, *altun*, *kaşuk*, *kağın*, *uzun*, *yazıg/yazuk*, *yılduz* sözcüklerinde, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesindeki yuvarlak ünlülü biçimleri korunmuştur: Eski Uygur Türkçesinde *açuk~açok*, *altun*, *kaşuk*, *kağın~kağın*, *uzun*, *yazok~yazuk~yazıg*, *yılduz* (Wilkens, 2021: 5-6, 40, 342, 318, 350, 812, 881, 919) olarak, Karahanlı Türkçesinde *açuk*, *aktur-*, *altun~(a)ltun*, *aşuk*, *basruk* “bir şeyin ağırlığı”, *kaşuk*, *kağın*, *uzun*, *yazuk/yazuk*, *yılduz* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 540, 546, 549, 561, 576, 691, 675, 928, 964, 986) olarak bulunmaktadır. Bu sözcüklerdeki yuvarlak ünlüler, Türkmen Türkçesinde daralmaya uğramıştır. Oğuz lehçelerinde burada bulunan birçok sözcükte de bu yuvarlak ünlülerin olarak daraldığı görülmektedir. Azerbaycan Türkçesinde *açiq*, *aşiq*, *qaşiq*, *qayğı*, *yazıq*, (Orucov vd. C. I, 2006: 37, 151; Orucov vd. C. III, 2006: 71, 79; Orucov vd. C. IV, 2006: 565) sözcüklerinde bu daralma genel olarak görülmektedir. Türkiye Türkçesinde *açık*, *aşık*, *kaşık*, *kağın*, *yazık*, *yıldız* (GTS) sözcüklerinde bu daralma genel olarak görülmektedir. Azerbaycan Türkçesindeki *altun* (Orucov vd. C. I, 2006: 109) sözcüğü dudak uyumunu sağlamamıştır. Azerbaycan ve Türkiye Türkçesindeki *uzun* sözcüğünde ise dudak uyumu yuvarlaklaşmayla sağlanmıştır (Orucov vd. C. IV, 2006: 471, GTS).

Tarihi dönemlerde Eski Uygur Türkçesindeki *kağıg~kapağ~k(a)pağ* (Wilkens, 2021: 332) sözcüğü Karahanlı Türkçesinde *kapug* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 684) olarak ikinci hecedeki düz ünlü yuvarlaklaşmıştır. Çağatay Türkçesinde bu yuvarlak ünlü korunmuştur. Bu daralmanın nedeni, Oğuz lehçelerinde dudak uyumunun gelişmesidir. Türkmen Türkçesinde *açık*, *altın*, *aşık*, *basruk*, *çalğı*, *gapı*, *kaşık*, *gayğı*, *yazık*, *yıldız* sözcükleri, düz ünlüden sonra yuvarlak ünlünün düzleşmesiyle dudak uyumu sağlanmıştır. Buradaki *uzun* sözcüğü, şekil itibarıyla düz-dar ünlüyle yazılsa da Türkmen Türkçesindeki telaffuzu *uzuyn* (Kıyasova vd., 2016b: 411) şeklinde olması bu dudak uyumu sağladığını göstermektedir.

ü~ä değişmesi: (bkz. ü~ä değişmesi).

ü~i değişmesi: *bişür-* “pişirmek” (NM: 151) ~ *bişir-* “pişirmek” (Kıyasova vd., 2016a: 158), *büt-* “bitmek” (R: 117) ~ *bit-* “bitmek, sona gelmek” (Kıyasova vd., 2016a: 160), *içkü* “içki” (LM: 537) ~ *içgi* “içki, alkolü içecek” (Kıyasova vd., 2016a: 599), *kirpük* “kirpik” (İD:678) ~ *kirpik* “kirpik” (Kıyasova vd., 2016b: 39), *küev* “güveyi “damat” (A: 376) ~ *giyew* “damat, güveyi (Kıyasova vd., 2016a: 446), *niçük* “nasıl, hangi şekilde, ne için” (R:

516) ~ niçik “nasıl, hangi” (Kıyasova vd., 2016b: 127), tülkü “tilki” (A: 220) ~ tilki “tilki” (Kıyasova vd., 2016b: 369).

Eski Uygur Türkçesinde bu sözcükler *bışğur~bışur-*, *biit-*, *içgü~içkü*, *kirpik*, *tilkü* (Wilkens, 2021: 168-169, 213-214, 293-294, 384, 219) olarak bulunmaktaydı. Eski Uygur Türkçesinde *kirpik* sözcüğü dışında yuvarlak ünlülü biçim görülmekteydi. Çağatay Türkçesinde bu sözcüklerden bazılarında yuvarlak ünlüler korunmakta. Benzer durum ı~u değişmesinde de görülmektedir. Oğuz lehçelerinde bu sözcüklerin bir kısmı düz-dar ünlülü biçimler görülmektedir. Bunun nedeni dudak uyumunun gelişmesine bağlı olarak daralmanın yaşanmasıdır. Bu sözcüklerden Türkmen Türkçesindeki *gıyew* sözcüğü şekil itibariyle uyuma girse de söyleniş itibariyle *gıyön* olmasından kaynaklı dudak uyumunu bozmaktadır.

ü~ı değişmesi: (bkz. ü~ı değişmesi).

Sonuç

Çağatay Türkçesi ile Türkmen Türkçesi arasında çeşitli ses değişimleri ve farklılıkları görülmüştür. Türkmencedeki ses unsurlarının bir kısmı, Çağatay Türkçesinin öncesinde bulunan ve korunan ses unsurlarıdır. Türkmen Türkçesi, Eski Türkçedeki dar ünlünün bulunduğu birtakım sözcüklerdeki kalınlığı korumuştur. Çağatay Türkçesinde ise bu sözcüklerde incelmeye yaşanmıştır. Bu durum, art zamanlı olarak bu iki lehçeyi karşılaştırdığında Türkmen Türkçesinde kalınlaşma ortaya çıkmaktadır. Bu art zamanlı karşılaştırmadan dolayı, Türkmen Türkçesindeki birtakım sözcüklerde kalınlaşma olarak görülmüştür. Türkmen Türkçesinde, Eski Türkçeden gelen geniş-yuvarlak ünlülerin dudak uyumunun gelişmesinden kaynaklı daralmıştır.

Söz sonunda, addan eylem yapan ekten (+A-) kaynaklı olarak Türkmen Türkçesine ait dar ünlüde genişleme görülmektedir. Bu ekten Türkmen Türkçesinde dar ünlülü biçimleri bulunmamaktadır. Eski Türkçede bu yapı ekten dar ve geniş biçimlerinin Türkmen Türkçesinde kaybolması, art zamanlı karşılaştırmada genişlemeye neden olmuştur. Türkmen Türkçesinde genişlemeye neden olan bir diğer etken de söz başında y sesinin erimesiyle ortaya çıkmaktadır. Genişlemeye neden olan başka bir neden de Çağatay Türkçesindeki kapalı é sesinin durumudur. Bu e sesi, Türkmen Türkçesindeki bazı sözcüklerde açık e olarak, bazılarında daha açık ä sesi olarak değişmiştir. Türkmen Türkçesindeki çift dudak w sesinden kaynaklı da ünlü genişlemesi

görülmüştür. Eski Türkçedeki işaret zamirinin hâl ekleriyle çekime girmesinde ortaya çıkan düz ünlüler, Çağatay Türkçesinde de bulunmaktaydı. Türkmen Türkçesinde 3. kişi ve işaret zamiri (o/ol), hal çekimlerinde yuvarlak ünlüyü korumasından kaynaklı bu ses olayı görülmüştür. Türkmen Türkçesinde, Eski Türkçedeki söz ortası ve söz sonundaki b sesinin çift dudak w sesine değişmesinden kaynaklı olarak yuvarlaklaşmıştır. Çift dudak ünsüzlerinin etkisiyle gelişen yuvarlaklaşan sözcükler bulunmuştur. Türkmen Türkçesinde ilk hecede bulunan düz-geniş veya düz-dar ünlülerin çekimlerinde dudak uyumdan kaynaklı düz ünlülerin gelmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Çağatay Türkçesinde düz ünlülerden sonra yuvarlak çekim eklerinin gelebildiği görülmekteydi. Diğer bir neden ise *y* ünsüzünün daraltıcı etkisinden kaynaklı düzleşmiştir.

Kısaltmalar

A: Veliaminof-Zernof, V. (1869). *Dictionnaire Djaghatai-Turc.* St. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

akt.: Aktaran

bkz.: Bakınız

BV: Türkay, K. (1988). *Ali Şir Nevayi Bedayi'u'l-Vasat (İnceleme-Metin-Dizin).* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

FK: Kaya, Ö. (1989). *Ali Şir Nevayi 'Fevayidü'l-Kiber' (İnceleme-Metin-Dizin).* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

çev.: Çeviren

GTS: Güncel Türkçe Sözlük (09.01.2023). <https://sozluk.gov.tr>

İD: Özarendeli, N. (2001) *Ali Şir Nevayi İlk Divan inceleme-metin-dizin.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

krş.: Karşılaştırınız

KT: Türk, V. (2019). *Ali Şir Nevayi Kitab-ı Tevarih-i Müluk-ı Acem*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

LM: Çelik, Ü. (1993). *Ali Şir Nevayi - Leyli vü Mecnun (Gramer-Metin-Dizin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

LT: Canpolat, M. (1995). *Ali Şir Nevayi: Lisanü't-Tayr*. Ankara: TDK Yayınları.

mec.: Mecaz anlam

MS: Eraslan, K. (1999). *Mevlana Sekkaki Divanı*. Ankara: TDK Yayınları.

NM: Eraslan, K. (1996). *Ali-Şir Nevayi Nesayimü'l Mahabbe Min Şemayimi'l-Fütüvve I Metin*. Ankara: TDK Yayınları.

R: Abik, A. D. (1993). *Ali Şir Nevayi'nin risaleleri Tarih-i Enbiya ve Hükkema, Tarih-i Müluk-ı Acem, Münşeât: Metin gramatikal indeks - sözlük*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Sİ: Tören, H. (2001). *Ali Şir Nevayi Sedd-i İskenderi (İnceleme-Metin)*. Ankara: TDK Yayınları.

TDK: Türk Dil Kurumu

TKM: Türkmen Türkçesi.

Kaynaklar

Abik, A. D. (1993). *Ali Şir Nevayi'nin risaleleri Tarih-i Enbiya ve Hükkema, Tarih-i Müluk-ı Acem, Münşeât: Metin gramatikal indeks - sözlük*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Akar, A. (2020). *Düşünen Türkçe*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Akar, A. (2023). “Tarihî Türkçe Metinlerde Diyalektolojik Sorunlar”. *Dil Araştırmaları*, 33: 1-14.

Altayev, S., Atayev, G., Açilova, G., Mesgudov, V. ve Meretgeldiyev, A. (2023). “Enedilim”. 2.12.2023. <https://enedilim.com/sozluk>

Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Baskakov, N. A., Gaydarci, G. A., Koltza, E. K. vd. (1991). *Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü*. (Akt.: İsmail Kaynak ve Mecit Doğru). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Başdaş, C. (2006). “Türkiye Türkçesinde Asli Uzunluk Belirtileri”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 52(2004/2): 19-30.

Buran, A. ve Alkaya, E. (2017). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Canpolat, M. (1995). *Ali Şir Nevayi: Lisanü't-Tayr*. Ankara: TDK Yayınları.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford University Press.

Çelik, Ü. (1993). *Ali Şir Nevayi - Leyli vü Mecnun (Gramer-Metin-Dizin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Eckmann, J. (2017). *Çağatayca El Kitabı*. (Çev.: Günay Karaağaç). Ankara: TDK Yayınları.

Eraslan, K. (1996). *Ali-Şir Nevayi Nesayimü'l Mahabbe Min Şemayimi'l-Fütüvve I Metin*. Ankara: TDK Yayınları.

Eraslan, K. (1999). *Mevlana Sekkaki Divanı*. Ankara: TDK Yayınları.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Lieden: Brill.

Ergin, M. (2004). *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayıml/Tanıtım.

Ersöz, S. (2018). “Türkçede Göçüşme: Tanım ve Tasnif”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 7(4): 2189-2203.

Güncel Türkçe Sözlük (09.01.2023). <https://sozluk.gov.tr>

İmer, K. (1976). *Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi*. Ankara: TDK Yayınları.

Kaya, Ö. (1989). *Ali Şir Nevayi 'Fevayidü'l-Kıber' (İnceleme-Metin-Dizin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Kıyasova, G., Geldimirov ve A. Durdiyev, H. (2016). *Türkmen Dilinin Düşündürüşlü Sözlüğü I-II*. Aşkabat: Türkmenistanın İlimler Akademiyasının Magtimgulı Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitüsü.

Koç, K., Bayniyazov, A. ve Başkapan, V. (2019). *Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Nartıyev, N. (2010). *Häzirki Zaman Türkmen Dili (Leksika)*. Aşkabat: Türkmenistanın Bilim Ministirliğı.

Naskali, E. G. ve Duranlı, M. (2019). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.

Necip, E. N. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (çev.: İklil Kurban). Ankara: TDK Yayınları.

Orucov, Ə., Abdullayev, B. ve Rəhimzadə, N. (2006). *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti I-IV cild*. Bakı: Şərq-Qərb.

Özdarendeli, N. (2001) *Ali Şir Nevayi İlk Divan inceleme-metin-dizin*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

Öztürk, R. (2011). *Özbek Türkçesi El Kitabı*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.

Pehlivan, B. (2021). *Türkmen Türkçesi ile Çağatay Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Şemen, S. (2016). *Yenisey Yazıtları (Transliterasyon, Transkripsiyon, Çeviri, Açıklama, Metin ve Dizin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Tekin, T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: Simurg Yayınları.

Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Tekin, T. (2020). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.

Tören, H. (2001). *Ali Şir Nevayi Sedd-i İskenderi (İnceleme-Metin)*. Ankara: TDK Yayınları.

Türk, V. (2019). *Ali Şir Nevayi Kitab-ı Tevarih-i Müluk-ı Acem*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Türkay, K. (1988). *Ali Şir Nevayi Bedayi'ü'l-Vasat (İnceleme-Metin-Dizin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Uçar, E. (2009). *Altun Yaruk Sudur V. Kitap Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ünlü, S. (2012). *Karabanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Veliaminof-Zernof, V. (1869). *Dictionnaire Djaghatai-Turc*. St. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

Vural, H. ve Böler, T. (2011). *Ses ve Şekil Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen - Eski Uygurcanın El Sözlüğü*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

Yusuf, B. (1993). *Türkçe-Özbekçe ve Özbekçe-Türkçe Sözlük*. Taşkent: Özbek-Remaksa.